

Консультація №4

Історія України

Україна в 20-ті роки: економічний розвиток.

Нова економічна політика в Україні. Індустріалізація та колективізація: позитивні і негативні наслідки. Західноукраїнські землі в 20-х роках ХХ ст.

Нова економічна політика в Україні

Становище України на початку 20-х років було надзвичайно важким. Українські землі знову потрапили під іноземне панування. На основній їх частині була утворена Українська РСР, народ якої пережив небачені в історії людства страхоття тоталітарного режиму. Було створено апарат насильства у вигляді ЧК ("чрезвычайная комиссия"), будувалися концентраційні табори. Велася безкомпромісна боротьба з "контрреволюцією". У 1920 р. Л. Троцький пропонував всю країну перетворити на гігантський концентраційний табір, створивши "трудова армія", в яких кожен повинен був вважати себе солдатом праці. Репресивна машина почала застосовуватися повним ходом проти селянства.

Така антинародна політика, а також літня засуха 1920 р. довели економіку України до катастрофи. Почався голод. Міські робітники, денний пайок хліба яких не перевищував 100 г, змушені були оголошувати страйки. На початку 1921 р. вони спалахнули в Катеринославі, Харкові, інших містах України. Проти продрозверстки збройно виступило селянство. Цей рух поширився на Донеччині, Кременеччині, Полтавщині, Катеринославі. Офіційна пропаганда називала селянські виступи "куркульським саботажем", "політичним бандитизмом".

Очолив боротьбу проти цього "бандитизму" голова Раднаркому УРСР Г. Х. Раковський і командуючий збройними силами України М. Ф. Фрунзе. Придушували повсталі селянські регулярні армії В. К. Блюхера, П. Ю. Дибенка, І. Н. Дубового, Г. І. Котовського, О. Я. Пархоменка, численні загони ЧК тощо. Так мстила радянська влада тим, хто відкидав грабницьку продрозверстку. Від голоду, який охопив в 1921 р. південні губернії України, загинуло близько 1 млн. чол.

Політика "воєнного комунізму", яка історично була першою формою командно-адміністративної системи, призвела більшовицьку Росію, а отже, і Україну до катастрофи.

Невдоволення широких верств населення країни, особливо сільського, економічною політикою більшовиків і примусило В. І. Леніна визнати повний крах політики "воєнного комунізму" і перейти до нової економічної політики (непу).

Запровадження непу повинно було врятувати економіку країни від повного розвалу. Головна увага в новій економічній політиці приділялася заходам щодо піднесення продуктивності сільського господарства на основі зацікавленості селянина в своїй праці. З цією метою в країні запроваджувався натуральний податок, значно менший від продрозверстки, розміри якого доводилися до селянина навесні (перед посівною), хоча ці

розміри протягом року могли збільшуватися. Всі надлишки зерна після внесення податку залишалися селянинові, якими він міг вільно розпоряджатися.

Натуральний податок розглядався як частина відрахувань від виробленої продукції з урахуванням розмірів урожаю, матеріального становища, кількості членів сім'ї та інших показників, що характеризували господарство. Бідні селяни повністю звільнялися від податку. На 1923-1924 рр. і на наступні роки був запроваджений єдиний сільськогосподарський податок, який замінив численні натуральні податки. Після проведення грошової реформи (1924 р.), яка зміцнила грошову систему, податок сплачували в основному грошима.

Протягом 1921-1922 р. посівні площі дещо збільшилися порівняно з роками продрозверстки, хоча у цілому становище залишалось ще важким. Починаючи з 1923 р. селяни освоїли землі, націоналізовані ще Центральною Радою (кожний селянин одержав ділянку, яку міг обробити силами власної сім'ї). Площа ділянки в малоземельних районах була меншою, в багатоземельних - більшою. Загалом українські селяни мали в своєму користуванні 31 млн. десятин землі, що становило 92% земельного фонду республіки.

Працюючи в нових умовах, селяни України почали швидко підвищувати продуктивність праці в своїх господарствах. У 1927 р. в Україні обробляли на 10% більше землі, ніж у 1913 р., а виробництво зерна досягло довоєнного рівня, хоча урожайність залишалася невисокою. Причинами низьких урожаїв були відстала культура землеробства, екстенсивне рільництво. Товарність рільництва також була невисокою внаслідок того, що більшовицька влада знищила високотоварні поміщицькі та міцні (куркульські) селянські господарства, які в основному постачали на ринок велику кількість зерна.

Неп сприяв розвитку кооперації. Вона почала відроджуватися як розгалужена система самодіяльних господарських організацій. Поширився добровільний кооперативний рух, розгорталася діяльність промислової, споживчої, сільськогосподарської, кредитної кооперації.

В Україні формувалась єдина система кооперації, яка об'єднувала всі споживчі товариства в містах і селах. Великих успіхів досягла кооперація в справі заготівлі та збуту продукції.

У жовтні 1921 р. з єдиної системи споживчої кооперації відокремилася сільськогосподарська кооперація, в якій було створено машинно-тракторні, тваринницькі, насіннєві, цукробурякові, меліоративні та інші товариства.

Після ліквідації непу діяльність кооперації була різко обмежена. Споживчій кооперації була відведена роль організатора торгівлі, громадського харчування на селі, а діяльність її повністю контролювалася партійно-державним апаратом.

У роки непу було частково відбудовано шахти Донбасу. У 1925/26 господарському році видобуто майже 20 млн. т вугілля, що становило 78% довоєнного рівня. Почалася відбудова металургійних заводів. У квітні 1925 р. запрацював Дніпровський металургійний завод, а у вересні - Петровський завод. Йшло будівництво Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. Видавали продукцію заводи сільськогосподарського машинобудування.

Кращих результатів, ніж у важкій промисловості, було досягнуто у легкій і харчовій, які уже в 1926 р. перевищили довоєнний рівень випуску продукції. Так, шкіряна промисловість давала виробів в 1,5 рази більше, ніж до війни,

текстильна - на 24%, цукрова - на 30%. Успішно розвивалися м'ясна і хлібопекарська галузі.

Отже, як видно із наведених даних, в умовах непу довоєнного рівня досягло виробництво предметів споживання, яке перебувало в руках так званих непманів, дрібних підприємців, проте відставала більшість галузей важкої промисловості, що були під контролем держави.

Досить швидко відбудовувався транспорт і налагоджувалась його робота. Переборювалася інфляція, зміцнювалася грошова система. Велика мережа бірж, ярмарків, різноманітних торгових підприємств встановлювала зв'язок державної промисловості з селянством. Було відкрито ряд банків - Банк споживчої кооперації, Торгово-промисловий банк та ін.

Важливе значення для відбудови народного господарства, оздоровлення фінансів і ліквідації бюджетного дефіциту мала грошова реформа, проведена в 1922 р. Суть її полягала в тому, що на основі закону від 11 жовтня 1922 р. в країні були випущені десятикарбованцеві банкноти-червінці, які прирівнювалися до десятикарбованцевої старої золотої монети (уряд тодішньої Української РСР ніякої самостійної грошово-фінансової політики не проводив). Червінці випускалися не для покриття бюджетного дефіциту, а для забезпечення потреб нормального господарського обігу, обслуговування клієнтури банку.

Протягом 1923 р. першого кварталу 1924 р. в обігу перебували як нові стійкі червінці, так і старі грошові знаки, купівельна спроможність яких знижувалася. Поступово старі знаки витіснялися з обігу, зміцнювалася роль червінця. Однак таке одночасне перебування в обігу різних грошових знаків негативно впливало на господарське життя СРСР, у тому числі України. Повністю грошова реформа була завершена в 1924 р. В обіг були випущені, крім червінців, так звані казначейські білети вартістю 1, 2 і 5 крб. Співвідношення між казначейськими білетами і червінцями було встановлено на твердому паритеті: 1 червінець дорівнював 10 крб. в казначейських білетах. Старі грошові знаки більше не випускали, а ті, що перебували ще в обігу, було вилучено викупом їх за курсом 1 крб. казначейського білета за 50 тис. крб. грошових знаків старого зразка.

Однак і другий ленінський експеримент - неп - в Україні, як і в СРСР в цілому, не було завершено. Наприкінці 20-х років Сталін поклав край новій економічній політиці. Безпосереднім приводом до демонтажу непу стала хлібозаготівельна криза 1927-1928 р. У січні 1928 р. почали застосовувати адміністративний тиск на тих селян, які не бажали продавати "надлишки" зерна державі за низькими закупівельними цінами, їх оголошували куркулями, притягували до суду, звинувачуючи в спекуляції, а хліб конфісковували. Це нагадувало продрозверстку.

Неп було остаточно відкинуто. Зміна політики потребувала застосування інших методів управління економікою.

Неп з його спрямованістю на госпрозрахунок, матеріальні стимули, розвиток ініціативи й ентузіазму людей підмінявся командно-адміністративною системою керівництва.

Індустріалізація та колективізація: позитивні і негативні наслідки

Українська РСР, увійшовши до складу Радянського Союзу (30 грудня 1922 р.), остаточно втратила ті формальні ознаки незалежності, якими вона нібито

користувалася після її утворення. Відтепер всі рішення, що стосувалися України, в тому числі розвитку її господарства, приймалися в Москві.

Запровадження необмеженої системи централізації в управлінні господарством, загальне (всесоюзне) функціонування транспортних засобів, фінансової системи, органів обліку матеріальних ресурсів - все це надавало економіці України колоніального характеру. Вже в другій половині 20-х років (1924-1927 р.) до загальносоюзного бюджету відраховувалося 20% українського капіталу більше, ніж за часів Російської імперії.

Скасувавши неп, керівництво країни взяло курс на індустріалізацію і колективізацію сільського господарства, що в кінцевому підсумку повинно було привести до "побудови матеріально-технічної бази соціалізму". Головна проблема, яку необхідно було вирішити у зв'язку із взятим курсом на індустріалізацію, - це фінансування розвитку промисловості, особливо важкої.

Не маючи змоги одержати іноземні позики, а також через відсутність внутрішнього капіталонагромадження (націоналізація підприємств різко знизила ефективність виробництва, а ігнорування законів ринку позбавило змісту саме поняття промислового прибутку) Сталін і його оточення почали швидкими темпами розвивати важку промисловість за рахунок перекачування в неї коштів, що нагромадилися в сільському господарстві, легкій промисловості, торгівлі та в інших галузях.

Керівники країни не розуміли чи не хотіли розуміти, що недооцінка товарно-грошових відносин, систематичне нехтування інтересами села, зволікання з розв'язанням соціальних проблем (забезпечення квартирами, товарами широкого вжитку) неодмінно позначиться на розвитку самої промисловості, що було підтверджено результатами першого п'ятирічного плану (1928/29-1932/33 р.). Досить докладно складений і ретельно обговорений, цей план не був втілений у життя. З двох варіантів плану (відправного і оптимального) за основу було взято оптимальний. Крім того, за вказівкою Сталіна, оптимальний варіант був скоригований в бік збільшення за окремими пунктами: з чавуну, нафти, сільськогосподарських машин та інших показників.

Приступивши до здійснення індустріалізації країни швидкими темпами, Сталін і його оточення вирішили взяти курс на колективізацію сільського господарства, щоб заходами позаекономічного примусу змусити хліборобів сплачувати ще і своєрідну данину на розвиток промисловості. Досягти цього можна було тільки за умови насильного об'єднання селян в колективні господарства та встановлення в сільському господарстві командно-бюрократичної системи управління, як це було в промисловості.

Разом з тим керівництво країни усвідомлювало, що процес колективізації довгий і нелегкий, особливо після непу, коли селяни відчували певну свободу і задоволення від своєї праці у власному господарстві.

Однак криза хлібозаготівель наприкінці 1927 р. (насправді вона не відбивала кризи сільськогосподарського виробництва) призвела до того, що Сталін і його оточення пішли на скасування непу і розпочали широко застосовувати надзвичайні заходи, тобто насильство над селянством.

У січні-лютому 1928 р., після поїздок Сталіна по Сибіру, було закрито ринки вільної торгівлі зерном, у селянських дворах проводили обшуки, як в часи продрозверстки, власників лишків зерна притягували до суду. Все це

викликало незадоволення селян. У багатьох місцях почалися демонстрації. Зафіксовано близько 150 масових селянських виступів, в тому числі в Україні.

Перехід від політики всебічного розвитку кооперації на селі до "курсу на колективізацію" розпочався в ході хлібозаготівель і в безпосередньому зв'язку з ними.

Курс на колективізацію відбивав позицію Сталіна, в основі якої, крім економічних планів - одержання коштів для індустріалізації, була зневага до настроїв селян, ігнорування їхнього ставлення до колгоспів і небажання відмовитись від власного господарства. Масова колективізація розпочалася в 1929 р. У постанові ЦК ВКП (б) від 5 січня 1930 р. було чітко розмежовано зернові зони за строками завершення колективізації. Відповідно до цієї постанови колективізацію в Україні планували завершити до кінця 1932 р.

Для того щоб зламати опір заможних селян, з другої половини січня 1930 р. в Україні проводилася політика "ліквідації куркульства як класу", в результаті якої без суду та слідства сотні тисяч селянських сімей і господарств було зруйновано. Земля і засоби виробництва були експропрійовані, голови родин репресовані, а їхні сім'ї виселені з рідних місць. Станом на 10 березня було розкуркулено 61 887 господарств, або 2,5% загальної кількості. Всього за роки суцільної колективізації в Україні було знищено близько 200 тис. селянських господарств.

Отже, в ході колективізації було знищено найбільш працездатних і заможних господарів, що негативно вплинуло на подальший розвиток сільського господарства. Особливо трагічною була доля селянських родин, яких депортували на Північ і в Сибір. Вивозили їх в товарних вагонах, в люті морози, скидали серед снігової пустелі, часто без засобів для існування (їжі, одягу, взуття), внаслідок чого багато людей, особливо дітей, загинули.

Після завершення колективізації на селі остаточно було знищено стимули до праці та утверджено командну економіку при повному підпорядкуванні колгоспів державній владі. Знову фактично відновлювалася продрозверстка, як в роки "воєнного комунізму", з тією лише різницею, що об'єктом обов'язкових хлібопоставок був не окремих селянин, а колгосп (держава могла вилучати з колгоспу весь хліб і ніхто не чинив ні найменшого опору).

Так, з урожаю 1930 р. Україна виконала обов'язкові хлібопоставки в розмірі 477 млн. пудів проти 310 млн. пудів у попередній заготівельний сезон. Це був рекордний показник товарності зерна, отже, колгоспники його майже не одержали. Більш напружено, ніж у 1931 р., виконувався план хлібозаготівель з урожаю 1932 р., незважаючи на репресивні заходи, спрямовані не лише проти селян-одноосібників, а й проти окремих голів колгоспів, сільських рад, уповноважених з районів.

У ході колективізації селяни масово забивали (щоб не усупільнили) власну велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, що також підривало основи сільськогосподарського виробництва і призводило до зменшення м'ясопродуктів у країні. Незадовільна організація праці в колгоспах, небажання селян працювати в них, колективізація (знищення господарств заможних селян) - все це підривало основи сільськогосподарського виробництва. При цьому зменшувався валовий збір зерна, знижувалася врожайність

сільськогосподарських культур на колгоспних полях (врожай зернових в окремих колгоспах в 1932 р. становив 3 ц/га).

Так, у 1931 р. валовий збір зерна становив 98,1% рівня 1929 р., а у 1932 р. - відповідно лише 78,6%, поголів'я коней у 1932 р. - 66,7% рівня 1928 р., великої рогатої худоби - відповідно 58,2%, свиней - 37,7, овець і кіз - 20%.

Розрив торгових зв'язків села із своїми споживачами в результаті ліквідації мережі підприємств і організацій сільськогосподарської кооперації також негативно позначився на розвитку колгоспного виробництва в період його становлення: гальмувалися переробка і збут сільськогосподарської продукції, яка так була потрібна міському населенню і давала прибуток селянам.

Західноукраїнські землі в 20-х роках ХХ ст.

Західноукраїнські землі анексували Польща, Румунія і Чехословаччина. Майже 7 млн. українців, в основному колишніх підданих Австро-Угорської імперії, було позбавлено права на самовизначення. Найбільше українських земель відійшло до Польщі. Становище західних українців залишалося невизначеним. У 1923 р. Рада послів Антанти у Версалі визнала суверенітет Польської держави над Східною Галичиною та Волинню.

На цій території було створено чотири воєводства: Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське. Частина Українського Полісся разом з білоруськими землями утворили Поліське воєводство. Північна Буковина разом з Хотинським повітом ввійшли до складу румунської провінції Буковина з центром у Чернівцях. На Закарпатті було створено єдину адміністративно-територіальну одиницю Чехословаччини - Підкарпатська Русь з центром в Ужгороді. Площа окупованих західноукраїнських земель становила близько 150 тис. км, а населення, що проживало на них, в кінці 30-х років перевищувало 11 млн. чол.

Іноземні поневолювачі встановили тут напівколоніальний режим. Частка Західного регіону України в промисловому потенціалі була у 2-3 рази меншою, ніж відповідно у загальній території та кількості населення країн-окупантів. Понад 80% населення регіону займалося сільським господарством.

Країни, до яких входили західноукраїнські землі, значно відставали в своєму економічному розвитку від розвинених країн світу. Низька конкурентоспроможність господарства і обмеженість внутрішнього ринку негативно впливали на економічне становище регіону. Ситуація погіршувалась ще й тим, що в цих країнах панівним в економіці був іноземний капітал. Так, 44,4% виробництва у деревообробній промисловості і 88,5% у нафтовій контролювали іноземні банки.

Західноукраїнські землі стали колонією, аграрно-сировинним придатком іноземних держав. Сприяючи розвитку промисловості в корінних польських районах, уряд свідомо гальмував промислове будівництво на західноукраїнських землях.

Нафтова і озокеритна промисловість Прикарпаття в 20-х роках була доведена іноземним капіталом до занепаду. Прибравши до своїх рук багаті родовища нафти в різних країнах Азії, Америки і Європи, міжнародні нафтові концерни були більше заінтересовані у придушенні західноукраїнської нафтової промисловості, ніж в її розвитку. Вони експлуатували тільки старі

родовища, які поступово виснажувалися. Озокеритні шахти наприкінці 30-х років фактично зовсім припинили роботу.

Деякі зрушення відбулися тільки в калійній промисловості. Поряд з Калуським рудником (Івано-Франківська область) у 20-х роках виріс другий рудник в Стебнику, а в 1931 р. - третій в Голині. Видобуток калійних добрив напередодні другої світової війни становив в перерахунку на чистий окис калію 71,4 тис. т на рік. Проте слід зазначити, що наявні можливості для зростання видобутку використовувалися далеко не повністю. Розвиток калійної промисловості обмежувався невеликою ємністю внутрішнього ринку і дедалі більшими труднощами експорту.

Відстале сільське господарство Західної України і Польщі істотно не збільшило використання мінеральних добрив, а їх експорт не відповідав інтересам міжнародних хімічних монополій, із різних галузей харчової промисловості більш-менш розвиненою була лише цукрова.